

НАУКОВА СПАДЩИНА ОРЕСТА ЛЕВИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ ЕТНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Василь Балушок

9 травня 2008 року виповнилося 160 років від дня народження Ореста Івановича Левицького (1848–1922). Він належав до того покоління українських науковців-гуманітаріїв, яких із упевненістю можемо назвати велетнями думки та діяльності, а також енциклопедистами. Адже був істориком, правознавцем, археографом, архівістом, етнографом, а ще — блискучим белетристом, інформуючи широкий загал про результати своїх наукових пошуків у документально-художніх повістях та оповіданнях. Його художні твори є настільки документально вивіреними, що ними можуть послуговуватися науковці, оскільки в основі «твердий ґрунт документальних фактів»¹. Не дарма відомий письменник та

історик за освітою В. Шевчук назвав їх «блискучими відтвореннями» народного життя і побуту XVI–XVIII ст.²

Стисло окреслимо життєво-творчий шлях О. Левицького: народився 1848 року в містечку Маячка Кобеляцького повіту (тепер Новосанжарський р-н Полтавської обл.); закінчив духовну семінарію в Полтаві (1869) та Київський університет (1874), учень В. Антоновича; упродовж 1874–1921 років працював секретарем-діловодом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія); був членом Історичного товариства Нестора-літописця та Наукового товариства ім. Т. Шевченка; з

1918 року — академік Української академії наук, а з 1919— її віце-президент; два роки виконував обов'язки президента Академії наук, 27 березня 1922 року його офіційно обрали третім президентом ВУАН; голова Соціально-економічного відділу й Комісії для виучування народного права. У творчому доробку О. Левицького понад 200 наукових праць³.

Зауважимо, що етнографія — лише один із напрямів роботи вченого, який розпочав діяльність як класичний історик. Інтерес до побутового зрізу життя людей попередніх епох, про яке було викладено на сторінках історичних документів (дослідник долучився до їх публікацій багатотомними виданнями, таких, як «Архів Південно-Західної Росії» тощо, вивчав і видав «Літопис Самовидця» і т. д.⁴), спонукав до етнографічних студій. Тому О. Левицький не класичний етнограф, а радше історик, який також займався етнографічними дослідженнями. Інституційно з власне етнографією він мав справу лише в Комісії для виучування народного права ВУАН, яку очолював. Але, на відміну від колег-істориків (М. Грушевського чи В. Антоновича, які також цікавилися етнографією, однак по суті залишалися істориками), Орест Іванович вивченню етнографічних питань приділяв набагато більше уваги. Він представник напрямку, який можна визначити як історична етнографія, чи історична етнологія. Адже класична етнографія передбачає обов'язкове ведення польової роботи. Її представники, як правило, у своїх дослідженнях не «опускаються» в часі глибше, ніж це дозволяє пам'ять інформаторів. Проте вивчення побуту, звичаїв, обрядів та інших аспектів матеріальної, духовної та соціонормативної культури (включно з їх етнокультурною і етнічною складовими) у попередні історичні епохи також необхідне. І не випадково, наприклад, Ю. Бромлей увів історичну етнографію в предметне поле власне етнографії. Натомість представники народознавчої школи М. Грушевського 1920-х років (К. Грушевська, Н. Заграда, В. Кравченко,

Є. Смолинська, К. Черв'як та ін.) поставили перед собою завдання: вести дослідження народної культури від «старої Руси» до сучасних часів⁵. Побутово-звичаєвий зріз культури людей попередніх історичних епох, що останнім часом усе частіше потрапляє в поле зору істориків, вони називали «антропологічним», а дослідження — «антропологічними». Адже за рубежем нині все більше поширюється назва науки, яка в нас позначена як етнологія-етнографія — «антропологія», зокрема «культурна антропологія». Тому одним із перших представників історичної етнографії-етнології, чи культурної антропології, в Україні був О. Левицький. Серед учених з історичних наук усе більшого поширення набувають студії саме в антропологічному ключі⁶.

Варто зазначити, що О. Левицький у дослідженні людей пізньосередньовічно-ранньомодерної епохи на мікроісторичному, етнографічному/антропологічному, рівні практично випередив знамениту французьку школу «Анналів», діячі якої розгорнули роботу у ХХ ст. (їхні твори слугують у наші дні зразком наслідування для багатьох вітчизняних дослідників)⁷.

Учений розробив низку цікавих і актуальних тем історичної етнології, виступивши в їх опрацюванні фактично піонером. Сьогоднішні науковці вивчають методику роботи Левицького-етнографа, тобто як добувати етнографічну інформацію з вельми скупих на деталі, особливо побутові, історичних документів. Як джерелу побутових фактів він надавав найбільшого значення судовим справам, зазначаючи: «Ні література того часу, скупа й позбавлена життя, ні нотатки іноземних мандрівників, дуже цінні в інших сенсах, не дають більш-менш повного уявлення про тодішнє народне життя; своїх же мемуарів із цієї доби ми й зовсім не маємо. Залишається розраховувати на єдине джерело — судові акти»⁸. При їх аналізі дослідник, по-перше, дуже уважно вивчав зміст документів, не задовольняючись певним мінімумом, а намагаючись освоїти якнайбільше матеріалу. Саме такий прийом

потрібно застосовувати в історичній етнології. Історичні документи — це не звичні етнологам етнографічні описи, а здебільшого надзвичайно скупі на інформацію побутового характеру тексти, які в середньовічно-ранньомодерні часи мали певну усталену формулу. Ті чи ті відступи від цієї формули містять лише судові справи, і саме тому їх як джерело етнографічної інформації цінував О. Левицький. Систематичне скрупульозне вивчення роками й десятиліттями таких текстів дало вченому необхідний для його висновків обсяг інформації. Крім цього, дослідник має застосовувати прийом накладання на інформацію, отриману з документів давніх часів, етнографічних описів — пізнішого періоду. Саме в такий спосіб можна розшифрувати скупі відомості документів, а стосовно пізніших описів встановити ступінь їх можливого «опускання» в глиб віків.

О. Левицький започаткував ряд напрямів наукових досліджень, які стали розгортатися лише нині. Це було дуже важливо в той час, зважаючи, що його діяльність припала на другу хвилю етапу націєтворення в Європі, а значить — в Україні⁹, і відіграла важливу роль у площині формування української національної самосвідомості. Він опублікував ряд наукових праць і белетристичних оповідей, присвячених українській шляхті, а саме: наукову розвідку «Риси сімейного побуту в Південно-Західній Русі в XVI–XVII ст.», документальні оповідання та повісті «Пашквіль», «Ганна Монтовт», «Український шляхтич Прокіп Верещака і його пригоди під час Хмельниччини», «Пан Сенюта», «Єзуїтська преподобиця» тощо. Окрім побуту й звичаїв він звернув увагу на важливу етносоціальну проблему — на долю етнічно української шляхти під час Козацької революції Хмельницького та після неї. Адже вона стояла перед непростим вибором у своїх етнічно-національних та класово-соціальних симпатіях і антипатіях: перші підштовхували її до українських козаків, а другі намагалися об'єднати з рештою шляхетського загалу Речі Посполитої. Незважаючи, що на цю тему

вже писали дослідники (крім О. Левицького — А.-Й. Ролле, В. Липинський, М. Грушевський, Н. Яковенко та ін.¹⁰), однак проблема історичної долі української шляхти, як особливої етносоціальної верстви, що була на порубіжжі польської та української етнічностей, на сьогодні не вирішена¹¹. А це проблема не тільки наукова. Вона мала і тепер має зараз великий суспільний резонанс у контексті долі етнічно української аристократії та її ролі в історії нашої країни. Адже нащадки цієї шляхти проживають в Україні й нині.

О. Левицький звернув увагу, що шляхта в Україні в період до Хмельниччини залишалася українською за самосвідомістю та культурою. Та й пізніше, коли верхівка її сполонізувалася, а потім зросійшилася — усе це спостерігалось «лише у вищих шляхетських колах, але ніяк не серед дрібної шляхти»¹². Тобто те, що для сьогоднішніх дослідників є фактично невідомим, учений уявляв собі чітко. На конкретному матеріалі він розглядав шлюбні звичаї та пов'язані з ними аспекти звичаєвого права успадкування й передачі майна в спадок чи за заповітом в українському шляхетському середовищі в пізньосередньовічно-ранньомодерні часи. Він досліджував шлюб, шлюбні звичаї та обряди, включно з т. зв. змовою малолітніх, випадки зловживання опікунів та діючі в такому разі правові приписи й існуючі звичаї в рамках звичаєвого права. О. Левицький встановив, що, на відміну від інших країн, в українському суспільстві, зокрема серед шляхти, панували дуже прогресивні, як для тих часів, звичаї: молодь мала значну свободу у виборі шлюбних партнерів при одруженні. Встановив, що і серед шляхти в досліджуваній період головного значення надавали обряду весілля, церковному ж вінчанню відводили роль правила гарного тону, виконання якого ще не знаменувало створення сім'ї. Існували тоді, причому й серед шляхти та князів, і взагалі невінчані шлюби, проте громадськість визнавала їх (головне, щоб весілля відбулося). Шлюб брали по кілька

разів (навіть православна церква стверджувала своєю згодою). Тому серед українців було досить звичним розлучення. Причому в останньому О. Левицький бачив не негатив, а саме позитив. Відзначаючи, що загалом шлюби в той період характеризувалися міцністю, він зазначив, що іноді виникали життєві колізії, коли розлучення було найкращим виходом. На підтвердження привів випадки вбивства одного із членів подружжя іншим в умовах панування католицизму, коли розлучення не дозволяли. Побутування звичаїв розлучення і позитивне ставлення православної церкви в Україні до такого явища дозволяло не доводити складні ситуації до трагічного кінця¹³.

Прогресивні шлюбні звичаї українців О. Левицький мотивує умовами існування їхнього соціуму. Адже українське суспільство «лише в невеликій мірі відчувало над собою урядову опіку литовського князя та його намісників, і власними засобами й силами мусило зберігати внутрішній порядок та захищатися від постійних вторгнень степових хижаків; а в таких умовах життя виробляються енергійні особи, які не терплять ні в чому утисків своєї незалежності, підприємливості та права ініціативи»¹⁴. Він пояснює виникнення означених етнічних традицій українців фактично в руслі теорії Великого Кордону Ф. Д. Тернера, до якої все частіше сьогодні звертаються для дослідження України XV–XVIII ст., коли вона становила важливу ділянку кордону між Європейсько-Християнською та Східно-Мусульманською цивілізаціями¹⁵. Саме обставинами цього «українного», як тоді писали, прикордоння (звідки й «Україна» — «кордон»¹⁶) можна пояснити особливості етнічних традицій українців, які жили в умовах відсутності жорсткого контролю владних інституцій, проте виробили дієві традиції співжиття в тодішньому суворому світі, які регулювали взаємини між людьми не гірше, ніж у жорстко контрольованому державою польсько-литовсько-білоруському світі (у межах Речі Посполитої). До таких

важливих етнічних традицій українців належали досліджувані О. Левицьким полюбовні суди, описані в документальному оповіданні «Пашквіль», де зображено колізію суду між шляхетськими родами з Волині Жоравницькими й Борзобогатими. Механізм дії полюбовних судів спрямовували на залагодження конфліктів та збереження єдності спільноти, що було життєво необхідно в суворих умовах існування. А скажімо, можливість знову одружитися після загибелі чи захоплення в татарський полон одного із членів подружжя була вкрай важливою в умовах порубіжжя з Диким полем та ще й для людей «збройного стану» (тобто шляхти), основне заняття яких — війна.

Детально О. Левицький зупинився і на високому суспільному становищі українських жінок, причиною якого також стали умови «українного» прикордоння. У цьому він знову ж випередив сучасні гендерні студії, які часто грішать кон'юнктурністю та мавпуванням західних зразків, що повністю випадають із кола традицій українців. Він, зокрема, зазначив: «Південноруська (українська. — *В. Б.*) жінка XVI ст. користувалася широкою свободою й незалежністю, майже не поступаючись у повноті своїх громадянських прав чоловікові. Не знала вона ні тюремного затвору, ні монастирського ув'язнення, ні тієї гіркої домостроевської неволі та закріпачення, які випали на долю її сестри — великоросіянки; навпаки, консерватори XVI ст. гірко жалілися, що у вищій верстві західноруського (тут українського. — *В. Б.*) суспільства дружини взяли рішучу перевагу над чоловіками, з тих пір як Литовський Статут забезпечив їм майнові права»¹⁷. Якщо в суспільно-політичних справах домінував чоловік, зосередивши у своїх руках владу й професійну діяльність, то сфера родини традиційно для України належала жінкам. Українські шляхтянки володіли власним майном, одержували спадок по смерті батьків, брали участь в управлінні маєтками, вели судові процеси тощо. До шлюбного контракту вони включали пункт

про «оправу вінову», що передбачав матеріальне забезпечення жінки на випадок смерті чоловіка. При цьому (до речі, часто представниці й інших станів) обов'язково мали гідну, як на ті часи, освіту. Українські жінки брали участь і в суспільному житті. Так, О. Левицький навів прізвища жінок, які були фундаторами монастирів, шкіл, шпиталів для убогих, друкарень, уклали статути цих закладів, перекладали книги з грецької мови на слов'янську, писали оригінальні твори. Це, зокрема, Олена Горностай, фундаторка Пересопницького монастиря, укладач його статуту і засновувач при монастирі «шпиталу для убогих» та школи; Гальшка (Єлизавета) Гулевич, яка пожертувала будинок і землю для Києво-Братського училища, основи Києво-Могилянської академії; засновниці монастирів — Почаївського (Ганна Гойська) та Загаєцького (Раїна Ярмолинська); княжна Софія Чорторійська, яка заснувала друкарню і сама здійснювала переклади з грецької мови на слов'янську; Олена Жоравницька — разом із чоловіком Яном створила перший літературний твір живою розмовною українською мовою, та ін.¹⁸

Були серед українських шляхтянок і воївничі «амазонки», які управляли не лише власними маєтками, але й керували чоловіками та їхніми справами, навіть влаштовували збройні напади на сусідів-шляхтичів. Наприклад, Ганна Борзобогата-Красенська загнала під каблук і чоловіка, і тестя — луцького єпископа, і самовільно керувала скарбницею Луцької єпископії, а ще організувала наїзди на сусідів та судилася з ними. Коли король, якому-таки урвався терпець, улаштував проти неї посполите рушення цілого воєводства, пані Ганна, одягнувши панцир і очоливши власних вояків, успішно відбила його. Княгиня Софія Ружинська також полюбляла здійснювати збройні набіги. Наприклад, 1608 року на чолі шеститисячної піхоти й кінноти вона взяла штурмом замок князів Корецьких у м. Черемош¹⁹.

За формальними приписами жінка була під опікою — спочатку батьків чи опікунів, потім чоловіка й синів. На практиці ж українські шляхтянки керували своїми опікунами. «Жінка мала й свою окрему печатку, на якій були вирізані її ім'я й герб та яку вона прикладала до різного роду записів і взагалі документів, які вона видавала»²⁰. До речі, на печатці викарбовували дівоче, а не чоловікове прізвище власниці.

До наукового поля зацікавлень Ореста Івановича потрапили побут і звичаї козацького, а також селянського й міщанського населення Лівобережжя XVII–XVIII ст. Результати цих пошуків він виклав у праці «Нариси народного життя в Малоросії у другій половині XVII ст.» і белетристичних творах «Нехворощанський сотник», «Несподіваний шлюб» тощо. Як зазначив літературознавець і дослідник побутового життя XVII–XVIII ст. М. Сулима, твори «...містять безперечно унікальні свідчення про давноминуле життя, сповнене бурхливих пристрастей, заплутаних життєвих колізій, сумних і веселих ситуацій, трагічних і комічних вчинків. Все це разом створює живу картину глибинного народного побуту, зберігає для наступних поколінь тогочасні уявлення про норми людської поведінки, народну етику, мораль, а також демонструють те, як саме суспільство через відповідні інститути реалізувало своє право виносити цим вчинкам і діям присуди — кари чи помилування»²¹. Наприклад, О. Левицький аналізував випадки двоємужжя, утечі одного з подружжя з дому, перелюбу, убивств, народження позашлюбних дітей і дітвбивства, інцесту, згвалтування тощо, а також звичаєво-правове вирішення цих ситуацій. І знову він, як і вперше, звернув увагу на те, що народ самостійно виробив дієвий механізм звичаєвого права та його застосування, за допомогою якого регулював відносини між людьми і вирішував складні життєві колізії²². Тобто наголосив на етнічній рисі українців — здатності до вироблення самоврядних соціальних структур, на умінні обходитися без втручання каральних органів виконавчої влади держави.

- Левицький О.* Ганна Монтовт // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. / Упор. і передм. О. В. Русиної. – К., 1994. – С. 97–98.
- ² *Шевчук В.* У світі українського історичного оповідання // Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання. – К., 1990. – Вип. 1. – С. 10.
- ³ Енциклопедія українознавства. – Л., 1994. – Т. 4. – С. 1269; <http://uk.wikipedia.org/wiki>; <http://www.nbuv.gov.ua/people/levyckiy.html>; <http://istvolyn.info>.
- ⁴ *Дзира Я.* Вступ // Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. – С. 11–17 та ін.
- ⁵ *Шевчук Т.* Листування Катерини Грушевської і Василя Кравченка з приводу дослідження українського народного епосу // НТЕ. – 1996. – № 4. – С. 75.
- ⁶ Див.: *Старченко Н.* Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1998. – Т. V. – С. 68–81; *Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // КС. – 2000. – № 6 (336). – С. 58–74; 2001. – № 1 (337). – С. 42–62; 2001. – № 4 (340). – С. 20–42; *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 3. – С. 65–98; *Старченко Н.* Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI століття // До джерел. Збірник наукових праць на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – С. 207–228.
- ⁷ Див.: *Зозуляк Ю.* Українські легенди школи «Аналів»: Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададу-ров. Французька історіографія XX століття. – Л.: Класика. – 2001 // Український гуманітарний огляд. – 2002. – Вип. 8. – С. 87–103.
- ⁸ *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. // КС. – 1901. – № 1. – С. 4–5.
- ⁹ Детально про це, а також про синхронність початкових етапів націєтворення в Європі та Україні див.: *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001. – С. 65, 91, 92, 98–99, 147, 192, 241.
- ¹⁰ Див.: *Anton J. [(Rolle) A.]* Z przeszłości Polesia Kijowskiego. Opowiadanie historyczne. – Warszawa, 1882 (Wydanie Redakcyi Biblioteki Warszawskiej). – S. 21–38; *Lipinski W.* Dwie chwile z dziejow porewolucyjnej Ukrainy // Z dziejow Ukrainy. – К., 1912. – S. 157, 235–236; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 118, 173; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 83, 94, 156, 228–231; *Грушевський М.* Барська околична шляхта до кінця XVIII ст. // *Грушевський М.* Твори: 50 т. – Л., 2002. – С. 323–335; *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 201, 202, 205.
- ¹¹ Див.: *Балушок В.* «Непомічена» соціальна верства (доля української шляхти після Хмельниччини в працях сучасних дослідників) // Український гуманітарний огляд. – 2006. – Вип. 12. – С. 180–189; *Балушок В.* Українська шляхта між польським та українським етносами // НТЕ. – 2007. – № 6. – С. 11–25.
- ¹² *Левицький О.* Сім'я і побут українців у XVI ст. // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. / Упор. і передм. О. В. Русиної. – К., 1994. – С. 192 (уперше праця опублікована 1909 року, див.: *Левицький О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России. – Ч. 8. – Т. 3. Акты о брачном и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – К., 1909).
- ¹³ Цит. за: *Сулима М.* Гріхи розмаїтні: епітимійні справи XVII–XVIII ст. – К., 2005. – С. 27–28.
- ¹⁴ *Левицький О.* Сім'я і побут українців у XVI ст. – С. 193.
- ¹⁵ Про теорію Великого Кордону див.: *Леп'явко С.* Великий Кордон і доля Європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескота Веба // Український гуманітарний огляд. – 2005. – Вип. 11. – С. 46–65; *Samsonowicz H.* O różnym znaczeniu i różnej roli «Pogranicza» // Między Wschodem a Zachodem. Etniczne, kulturowe i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wiku. – Toruń, 2006. – S. 10–12; *Брехуненко В.* Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6. – С. 453–486.
- ¹⁶ Про значення назви «Україна» в XVI–XVII ст. див.: *Балушок В.* Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008. – С. 224–226.
- ¹⁷ *Левицький О.* Сім'я і побут українців у XVI ст. – С. 193.
- ¹⁸ Там само. – С. 194; *Левицький О.* Пашківль // Дерево пам'яті: Книга українського історичного оповідання. – К., 1995. – Вип. 4. – С. 61–88.
- ¹⁹ *Левицький О.* Сім'я і побут українців у XVI ст. – С. 195.
- ²⁰ Там само. – С. 226.
- ²¹ *Сулима М.* Гріхи розмаїтні: епітимійні справи XVII–XVIII ст. – С. 31.
- ²² *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. – С. 3–12.

З історії науки

O. Levytsky was one of the representatives of the historical ethnology in Ukraine, a pioneer in the number of investigations dealing with the subjects which are being studied only nowadays. He studied Ukrainian noble people in the context of the ethnosocial history and ethnographic treats of the culture; He was the first to start ethnographic researches investigating the position of Ukrainian woman in the post medieval and early modern time; he studied wedding customs and the custom law of Volyn noble people and the kozak and civil people as well. He explained some ethnic traditions of Ukrainian people in the light of Terner theory, which is applied actually in the studies of Ukraine of 15- 18 centuries, when the country was the important part of the Europe – Christian and East- Musulman border.

IMPOFE